

ДИСКУРС-АНАЛІЗ ЯК ВІХА У ЛІТЕРАТУРНІЙ КРИТИЦІ

Дефініційний аналіз концепту дискурс та його різні трактовки свідчать про становлення дискурс-аналізу як філологічного напрямку в літературознавчій парадигмі. Зв'язок з різними галузями гуманітарних наук призводить до виокремлення цілої низки його видів. Така ситуація потребує широкого дослідження конкретних дискурсів для формування інваріантної моделі.

Ключові слова: дискурс, дискурс-аналіз, жанр, етнолінгвістика, комунікація, модель.

Слова критицизм (критика) і криза мають спільний корінь, що необхідно пам'ятати тому, хто пише про кризу літературної критики при кожному новому оберті, при зародженні нової наукової парадигми [див., наприклад, 4; 2; 5]. В останнє десятиліття серед найбільш популярних методів дослідження в суспільствознавчій та гуманітарній галузях найчастіше згадують дискурс-аналіз. Утім, попри розмаїття публікацій, в яких розглядаються теорія дискурсу та концепції дискурс-аналізу, пошуки фактологічних досліджень з детальним описом проведення дискурс-аналізу безуспішні. Зрозуміло, що за наявності різних трактувань поняття дискурс і, відповідно, різних підходів до його вивчення, ця обставина ускладнює вибір моделі дискурс-аналізу.

Сьогодні в дослідженні дискурсу вирізняють шість основних напрямків: теорію мовленнєвих актів, інтеракціональну соціолінгвістику, етнографію комунікації, прагматику, конверсаційний аналіз та варіаційний аналіз. Слід зазначити, що джерелом формування моделей розуміння та методів аналізу дискурсу в названих підходах (за всього розмаїття відмінностей між ними) є досягнення в таких галузях, як філологія, антропологія, соціологія, філософія, теорія комунікації, соціальна психологія та штучний інтелект.

Серед попередників дискурсивного аналізу як окремої наукової дисципліни слід згадати принаймні дві дослідницькі традиції. По-перше, це традиція етнолінгвістичних досліджень, орієнтованих на запис та аналіз усних текстів різними мовами; серед найбільш відомих представників цієї традиції, – заснована Ф. Боасом, – школа американської етнолінгвістики. По-друге, це створена В. Матезіусом чеська лінгвістична школа, яка відродила інтерес до таких понять, як тема та комунікативна організація тексту.

Дискурс (фр. discours, англ. discourse, від лат. discursus „бігання вперед-назад; рух, круговорот; бесіда, розмова”) – мовлення, процес мовної діяльності; спосіб говоріння. Багатозначний термін низки гуманітарних наук, предмет яких прямо або опосередковано передбачає вивчення функціонування мови, – лінгвістики, літературознавства,

семіотики, соціології, філософії, етнології та антропології. Латинські контексти свідчать, що головною сферою застосування слова „discursus” були різні види безладного та швидкого руху (dis+curro (бігти)): 1) біганина вперед і назад, біганина в різні боки; 2) набіг; 3) рух, круговорот; 4) безперервне мерехтіння; 5) безладна біганина, метушня; 6) розростання, розгалуження; 7) борсання. Потім швидкі та безладні рухи тіла стали асоціюватися з мисленням людини („Mens discurret utroque”) та Бога („Ipse dux velox discurrere gaudet in altis Montibus”). І лише периферійне значення „дискурсу” почасти збігалось із сучасним („бесіда, розмова”). Приставка „dis”, яка позначає розподіл, роз’єднання, розчленування, надавала дієслову руху аспект різноспрямованості. New Webster’s Dictionary визначає „discourse” як „вербальну комунікацію” (розмову, мовлення, промову) та „чітке, систематичне дослідження теми” (дисертація). Очевидними є дві тенденції, які здатні збігатися та розмежовуватися: називати „дискурсом” будь-яку мовленнєву (комунікативну) практику включно з невербальними одиницями (жест, міміка, рухи тіла та ін.) та обмежувати сферу дискурсу „дискурсивним” (логіко-формалізованим, понятійним, термінологічним та ін.).

На нашу думку, „дискурс” – це надзвичайно зручний та ємкий термін, оскільки позначає одразу декілька понять: „продукт комунікативної дії”; його смислову однорідність; його актуальність (доречність); прив’язаність до певного контексту; жанрову або ідеологічну приналежність; нарешті, належність до певного шару культури, до соціальної спільноти і навіть до конкретного історичного періоду.

Слово дискурс сьогодні часто використовується в науковій та публіцистичній літературі, причому термін вживається в різних, часом взаємовиключних значеннях: „дискурс газетного тексту”, „дискурс розмовної мови”, „дискурс влади”, „комунікативний дискурс”, „дискурс лібералізму”, „авторський дискурс” та ін. (див. іронічне зауваження Т. ван Дейка – часто найбільш невизначені та розпливчасті терміни набувають широкої популярності та вживаності). Дискурсом вважається практично все, що заманеться досліднику. Втім, далеко не завжди синтез фонових знань і конкретного контексту веде до однозначного розуміння (а саме це є вимогою до терміна) того, що стоїть за словом „дискурс”. Характерною ознакою цього терміна є неможливість розкрити його значення через аналіз логіко-понятійної структури та розширене застосування, пор.: дискурс – зв’язний текст у сукупності з екстралінгвістичними факторами: прагматичними, соціальними, психічними та ін.; текст, що розглядається в контексті події; мовлення, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент пізнавальних процесів та взаємодії людей. Ключовою відмінністю дискурсу в такому розумінні є його ситуативність, співвіднесення висловлювання з екстралінгвістичними показниками. Дискурс, на відміну від тексту, неможливо винести за межі комунікативної події. Досить переконливо розмежує дискурс і текст Т. ван Дейк: „Д[искурс] – актуально вимовлений текст, а „текст” – це абстрактна

граматична структура вимовленого (мовлення-мова, *language-parole*, компетентність-вимовлення). Д[искурс] – це поняття, яке стосується мовлення, актуальної мовленнєвої дії, а от „текст” – це поняття, що стосується системи мови або формальних лінгвістичних знань, лінгвістичної компетенції” [3]. У передмові до виданої у 1999 році російською мовою збірки праць, присвячених французькій школі аналізу дискурсу, П. Серіо наводить вісім різних трактувань – і це тільки в межах французької традиції. Найбільш виразними є три основних класи вживання терміна „дискурс”, які співвідносяться з різними національними традиціями та внесками конкретних авторів [13, с. 12-43].

До першого класу належать випадки власне лінгвістичного вживання цього терміна, історично першим серед яких було його застосування З. Харрісом у його статті „Дискурс-аналіз” (1952). Випадки суто лінгвістичного застосування терміна „дискурс” самі по собі надзвичайно різноманітні, але в цілому за ними проглядаються намагання уточнити і розвинути традиційні поняття мовлення, тексту та діалогу. Перехід від поняття мовлення до поняття дискурсу пов’язаний зі спробою ввести у запроваджене Ф. де Соссюром класичне протиставлення мови і мовлення якийсь третій член. З одного боку, дискурс трактується як мовлення, вписане в комунікативну ситуацію, і через це – як категорія з більш виразним соціальним змістом порівняно з мовленнєвою діяльністю індивіда. За виразом Н.Д. Арутюнової, „дискурс – це мовлення, занурене у життя” або дискур/с – це текст плюс контекст [1, с. 136-137]. З іншого боку, реальна практика сучасного (з середини 1970-х років) дискурсивного аналізу пов’язана із дослідженням закономірностей руху інформації в межах комунікативної ситуації в процесі обміну репліками. Тим самим реально описується певна структура діалогової взаємодії, що є продовженням цілком структуралістської (яка зазвичай і не має такої назви) лінії, започаткованої саме Харрісом. При цьому, однак, підкреслюється динамічний характер дискурсу – з метою розрізнення понять дискурсу й традиційної уяви про текст як про статичну структуру. Перший клас трактувань терміна „дискурс” представлений головно в англійській науковій традиції. Втім, поза межами цієї традиції про дискурс як про „третій член” соссюрівської опозиції давно вже вів мову бельгійський науковець Е. Бюїссанс, а французький лінгвіст Е. Бенвеніст послідовно використовував термін „дискурс” (*discourse*) замість терміну „мовлення” (*parole*).

Другий клас випадків застосування терміна „дискурс”, що за останні роки вийшов за межі науки і набув популярності у публіцистиці, започаткований французьким структуралістами та постструктуралістами – перш за все, М. Фуко, хоча в обґрунтуванні цього способу застосування важливу роль відіграли також А. Греймас, Ж. Дерріда, Ю. Крістева [див.: 5; 6; 7; 8]. Пізніше ця трактовка була дещо модифікована М. Пеше та ін. [12, с. 302-336]. Тут очевидним є прагнення уточнити традиційні поняття стилю (в тому максимально

широкому значенні, яке мають на увазі, коли кажуть „стиль – це людина”) та індивідуальної мови (пор. традиційні висловлювання „стиль Достоевського”, „мова Пушкіна”, „мова капіталу” з такими, більш модерними, висловами, як „сучасний політичний дискурс” або „дискурс Біла Клінтона”). У такому форматі термін „дискурс” (а також застосований Фуко термін „дискурсивні практики”) описує спосіб говоріння і обов’язково має визначення – ЯКИЙ або ЧИЙ дискурс. Річ у тім, що дослідників цікавить не дискурс взагалі, а його конкретні різновиди, задані широким набором параметрів. Можна помітити, що дискурс у такому розумінні – це стилістична специфіка плюс ідеологія, яка стоїть за нею. Навіть більше, передбачається, що спосіб говоріння багато в чому визначає і створює саму предметну сферу дискурсу, а також соціальні інститути, що їй відповідають. Таке розуміння, безумовно, також є великою мірою соціологічним. По суті, визначення ЯКИЙ або ЧИЙ дискурс може розглядатися як указування на комунікативну своєрідність суб’єкта соціальної дії, причому цей суб’єкт може бути конкретним, груповим або навіть абстрактним.

Існує і третє застосування терміна «дискурс», пов’язане перш за все з іменем Ю. Хабермаса. „Дискурсом” він називає особливий ідеальний вид комунікації, який здійснюється за максимально можливого відсторонення від соціальної реальності, традицій, авторитету, комунікативної рутини та ін. і має на меті критичне обговорення та обґрунтування поглядів та дій учасників комунікації. З погляду другого трактування, цей випадок можна назвати „дискурсом раціональності”, саме ж слово „дискурс” тут явно відсилає до основоположного тексту наукового раціоналізму – „Міркування про метод” Р. Декарта (мовою оригіналу – „Discours de la méthode”, що, за бажанням, можна перекласти і як „Дискурс методу”).

Дискурс як новий об’єкт вивчення передбачає появу особливої галузі лінгвістики, що виробляє власні методи для його дослідження, – дискурсивного аналізу. Можна стверджувати, що сьогодні дискурсивний аналіз цілком розвинувся як особливий (хоча й міждисциплінарний) науковий напрямок.

Розглянемо дискурс із точки зору лінгвістики. Поняття дискурсу є настільки ж розпливчастим, що й поняття мови, суспільства, ідеології. „Дискурс” ми будемо трактувати як побудову наукового мовлення або мову наукової школи – специфічний характер опису, обговорення та структурування матеріалу, опосередкований іншомовним застосуванням, пор. визначення А.К. Жолковського: дискурс – це „втілені у мовленні світосприйняття та життєва позиція”. Т. ван Дейк аналізує моделі ситуацій як моделі поведінки, запроваджуючи поняття „дискурсу”, тобто „функціональну частину комунікативних і більш загальних суспільних та культурних цілей соціальних груп або окремих особистостей”. Під дискурсом слід розуміти взаємодію мови та дійсності, яка забезпечує світосприйняття та існування. Ю.С. Степанов (1982) пише, що дискурс – це „мова у мові”, але поданий у вигляді

особливої соціальної даності. Дискурс реально існує не у вигляді своєї „граматики” і свого „лексикону”, як просто мова. Дискурс існує перш за все і головню в текстах, але таких, за якими постає особлива граматики, особливий лексикон, особливі правила слововжитку та синтаксису, – зрештою, особливий світ. У світі кожного дискурсу діють свої правила синонімічних замінів, свої правила істинності, свій етикет. Текст, який розглядається в контексті подій. Мовлення, яке сприймається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент процесів пізнання та взаємодії людей. Під текстом слід розуміти переважно абстрактну, формальну конструкцію, під дискурсом – різні види її актуалізації, які розглядаються з позицій процесів мислення та у зв’язку з екстралінгвістичним факторами. Термін „дискурс”, на відміну від терміна „текст”, не застосовується до текстів, зв’язки яких з актуальним життям реконструюються безпосередньо.

Ідея Фуко полягала в тому, що інструментом освоєння реальності є мовлення, мовленнєва практика людей, в ході якої не тільки освоюється, „обговорюється” світ, але й складаються правила цього обговорення, правила самого мовлення, а отже, і відповідні розумові конструкції. Мовлення в такому його розумінні прийнято називати дискурсом. Дискурс – це одночасно і процес, і результат – у вигляді усталених способів, правил та логіки обговорення будь-чого. Основу ж кожного дискурсу становить висловлювання – „атом” мовленнєвої практики, певне первісне узагальнення, образ, конвенція, що уможлиблює подальшу розмову. Дискурс, трактований як текст, занурений у ситуацію спілкування, припускає множинність вимірів. З позицій прагмалінгвістики дискурс є інтерактивною діяльністю учасників спілкування, встановлення та підтримання контакту, емоційний та інформаційний обмін, справляння впливу одне на одного, сплетіння комунікативних стратегій, що моментально змінюються, та їх вербальних і невербальних втілень у практиці спілкування, визначення комунікативних ходів у єдності їх експліцитного та імпліцитного змісту.

Лінгвостилістичний аналіз дискурсу зорієнтований на виокремлення реєстрів спілкування, розмежування усного та письмового мовлення у їх жанрових різновидах, визначення функціональних параметрів спілкування на основі його одиниць (характеристика функціональних стилів). Структурно-лінгвістичний опис дискурсу передбачає його сегментацію та спрямований на висвітлення власне текстових особливостей спілкування – змістова та формальна зв’язність дискурсу, способи переключення теми, модальні обмежувачі (*hedges*), великі та малі текстові блоки, дискурсивна поліфонія як спілкування одночасно на декількох рівнях глибини тексту. Отже, дискурс – це багатозначний термін низки гуманітарних наук, предмет, який безпосередньо або опосередковано передбачає вивчення функціонування мови.

Класифікацію підходів до вивчення дискурсу наводить О.С. Кубрякова у своїй книзі „Дискурс, мовлення, мовленнєва діяльність”:

1. Структурно-синтаксичний підхід: дискурс як фрагмент тексту, тобто утворення вище рівня речення (надфразова єдність, складне синтаксичне ціле).

2. Структурно-стилістичні підхід: дискурс як нетекстова організація розмовного мовлення, якій властиві нечіткий поділ на частини, переважання асоціативних зв'язків, спонтанність, ситуативність, висока контекстність, стилістична специфіка.

3. Комунікативний підхід: дискурс як вербальне спілкування (мовлення, застосування, функціонування мови), або як діалог, або як бесіда, тобто тип діалогічного висловлювання, або як мовлення з позицій мовця на противагу оповіданню, яке не враховує таку позицію [11, с. 7-25].

Дискурс – об'єкт міждисциплінарного вивчення. Крім лінгвістики, з дослідженням дискурсу пов'язані такі науки та напрямки, як комп'ютерна лінгвістика і штучний інтелект, психологія, філософія і логіка, соціологія, антропологія і етнологія, літературознавство і семіотика, історіографія, теологія, юриспруденція, педагогіка, теорія і практика перекладу, комунікаційні дослідження, політологія. Кожна з цих дисциплін підходить до вивчення дискурсу у власний спосіб, однак деякі з них суттєво вплинули на лінгвістичний дискурсивний аналіз. Дискурс – це, фактично, зв'язний текст, який „твориться” в мовленні, але розглядається у плані події, це текст, в якому актуалізуються не тільки власне мовні чинники – правила сполучуваності слів та послідовності висловлювань, їх інтонаційне оформлення, форми перепитування, перебивання партнера, види реакції на запитання та ін., – але й немовні (екстралінгвістичні чинники) – пізнавальні, етнографічні, соціокультурологічні, психологічні тощо. В дискурсі актуалізуються невербальні засоби, правила мовленнєвого етикету. Тому дискурс є об'єктом вивчення у лінгвістиці, паралінгвістиці, психології, соціології, етнографії, літературознавстві, стилістиці, а також у прикладній лінгвістиці [див. типи дискурсу: 9; 10].

Отже, поняття дискурсу постійно набуває додаткових характеристик, уточнюється, змінює свій початковий зміст. За ним закріплюється низка інтерпретацій, оскільки у різних парадигмах знань його використовують у різних значеннях. Тому можна говорити про полісемію цього терміна як у лінгвістиці, так і в інших науках (літературознавстві, соціології, філософії, політології, логіці та ін.).

Звернімося до терміна та поняття дискурса в літературознавстві. Слід згадати, як перегукуються ідеї Біццеллі з літературознавчим дискурсом у Болгарії в 1920-1930-і рр. Він видавав свої праці у Щорічнику Софійського університету, в якому з 1935 по 1954 рр. Його

дослідження виходять за межі ідеологічних або біографічних моделей читання літератури. У 1940-1950-ті рр. Біцільлі говорить про агенс у поезії Пушкіна, про зазори в оповіді Гоголя, про маріонеткову гоголівську людину – „актора” з „маскою”, приймає ідеї Бахтіна про поліфонію роману Достоевського і водночас сперечається з ними. Він стверджує, що літературний текст вміщує знаки присутності інших текстів, і доводить це виявленням численних „збігів та запозичень”, розглядає конкретний твір, творчість того чи іншого письменника або ту чи іншу літературу як такі, що ізоморфні єдиному тексту, як мислиться Література, і допускають безліч різних прочитань. Звернімося тепер до дискурсу як елементу метамови науки про літературу. Факт існування цього елементу не викликає сумніву. Щоб переконатися в цьому, достатньо погортати сторінки довільно вибраних літературознавчих праць. Втім, автори воліють не давати чіткого визначення терміну, розраховуючи, вочевидь, на фоново-інтуїтивну складову читацького сприйняття. Тому не дивно, що найбільш повно проблема дискурсу розкривається в працях представників найбільш значущого напрямку гуманітарних наук ХХ століття – структуралізму. Найбільш близьким нам тут є Цветан Тодоров. Його розуміння дискурсу, викладене у статті „Поняття літератури” може слугувати визначенням певної концепції дискурсу. Тодоров пише, що мовні правила, обов’язкові для всіх носіїв мови, – це лише частина правил, які керують виробництвом конкретної мовленнєвої продукції. У мові – з різним ступенем суворості – закріплені лише правила комбінування граматичних категорій усередині фрази, фонологічні правила, загальноприйняті значення слів. Між сукупністю цих правил, властивих всім без винятку висловлюванням, та конкретними характеристиками конкретного висловлювання пролягає прірва невизначеності [14, с. 366-367]. Цю прірву, за Тодоровим, заповнюють правила, властиві кожному дискурсу окремо, та обмеження, що їх накладає ситуація висловлювання/комунікації. Специфіка дискурсу визначається тим, що він розташований „з цього боку мови, але по той бік висловлювання, тобто дається після мови, але до висловлювання” [14, с. 367]. Кожний тип дискурсу, у свою чергу, визначається набором правил, виконання яких він вимагає. Наприклад, сонет – це тип дискурсу, який характеризується додатковими обмеженнями, що накладаються на його метрику та рими. Парадоксальна особливість низки дискурсивних правил полягає в тому, що вони скасовують дію тих чи інших мовних правил. Однак, з точки зору оформлення певного дискурсу, завжди йдеться про збільшення, а не про зменшення кількості правил; за доказ править те, що в будь-якому поетичному висловлюванні, яке „відхиляється від норми, ми з легкістю можемо відновити порушене мовне правило, тому що воно було не стільки скасоване, скільки піддане сумніву іншим, новим правилом” [14, с. 335-369].

Окремі розбіжності між різновидами дискурсу можна описати за допомогою поняття жанру. Спочатку це поняття використовувалося в літературознавстві для розрізнення таких видів літературних понять, як, наприклад, новела, есе, повість, роман та ін. М.М. Бахтін (1986) та інші дослідники запропонували більш широке розуміння терміна „жанр”, яке поширювалось не тільки на літературні, але й на інші мовленнєві твори. Сьогодні поняття жанру застосовується у дискурсивному аналізі досить широко. Вичерпної класифікації жанрів не існує, але як приклади можна навести побутовий діалог (бесіду), розповідь (нарратив), інструкцію з користування приладом, інтерв'ю, репортаж, доповідь, політичну промову, проповідь, вірш, роман. Жанрам властиві певні, досить сталі, характеристики. Наприклад, оповідання, по-перше, повинне мати стандартну композицію (зав'язка, кульмінація, розв'язка), по-друге, відрізнятися певними мовними особливостями: оповідання містить каркас з упорядкованих у часі подій, які описуються однотипними граматичними формами (наприклад, дієсловами в минулому часі), між якими є сполучні елементи (на зразок сполучника „потім”). Проблеми мовної специфіки жанрів сьогодні розроблені недостатньо. У дослідженні американського лінгвіста Дж. Байбера продемонстровано, що для багатьох жанрів виокремити сталі формальні характеристики досить складно. Він запропонував розглядати жанри як культурні концепти, позбавлені сталих мовних характеристик, і додатково вирізняти типи дискурсу на основі параметрів, які можна спостерігати емпірично та виміряти кількісно.

Літературні теорії, принципи, критерії, методи дослідження не з'являються у вакуумі, кожен критик вибудовує свою теорію на основі аналізу певного літературного твору. Відповідно, дискурс-аналіз спричинив велику кількість індивідуальних розвідок, що у свою чергу приведе до нового кроку в літературній критиці. Дискурс-аналіз, на нашу думку, виступає противагою затермінологізованій та формалізованій критиці, яка не допомагає породжувати нове, а слугує реєстратором смерті старого та народження нового.

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. - С. 136-137.
2. Бубняк Р.А. Літературно-критичний дискурс: сутність, структура, засоби вираження / Автореф. дис... канд. філол. наук. – Тернопіль : Терноп. держ. пед. ун-т ім. В.Гнатюка., 2001. – 20 с.
3. Ван Дейк Т.А. (1998). К определению дискурса. [WWW-документ] URL <http://www.nsu.ru/psych/internet/bits/vandijk2.htm>
4. Венедиктова Т. Между языком и дискурсом: кризис коммуникаций. [WWW-документ] URL <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/50/venedikt.html>

5. *Гийому Ж. Мальдидье Д.* О новых приёмах интерпретации, или проблема смысла с точки зрения анализа дискурса // Квадратура смысла. – М., 1999. – С. 124-136.
6. *Греймас А.Ж., Курте Ж.* Семиотика. Объяснительный словарь теории языка // Семиотика. – М., 1983. – С. 481-550.
8. *Демьянков В.З.* Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // [http:// infolex.ru/DOMINAT.html](http://infolex.ru/DOMINAT.html).
9. *Ильин И.П.* Словарь терминов французского структурализма // Структурализм: "за" и "против". – М., 1975. – С. 450-461.
10. *Карасик В.И.* Религиозный дискурс // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики: Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 1999. – С. 5–19.
11. *Карасик В.И.* Этнокультурные типы институционального дискурса // Этнокультурная специфика речевой деятельности: Сб. обзоров. – М.: ИНИОН РАН, 2000. – С.37-64.
12. *Кубрякова Е.С.* О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике // Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональный и структурный аспекты. – М.: 2000. – С. 7–25.
13. *Пешё М.* Контент-анализ и теория дискурса // Квадратура смысла. – М., 1999. – С. 302-336.
14. *Серюо П.* Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла. – М., 1999. – С. 12-53.
15. *Тодоров Ц.* Понятие литературы // Семиотика. – М., 1983. – С. 355-369.

Summary

The definitional analysis of the discourse, its various interpretations and the correlation of discourse with different fields of humanities prove the fact of its development and formation as a branch of literary criticism in the general format of philology. There is an urgent necessity of an invariant model of discourse-analysis that requires a systemic investigation of a large volume.

Key-words: discourse, discourse-analysis, genre, ethnolinguistics, communication, model.

Стаття надійшла до редколегії 20.09.2007